

ПЛАМЕН ПАВЛОВ (Велико Търново)

БЕЛЕЖКИ КЪМ СЪБИТИЯТА В БЪЛГАРИЯ И В
СРЕДНОВЕКОВНАТА СТОЛИЦА ТЪРНОВО В КРАЯ НА XIII —
НАЧАЛОТО НА XIV В.

Разказвайки за драматичните събития в българската столица Търново, в резултат на които върховната власт била овладяна от Теодор Светослав Тертер, византийският историк Георги Пахимер съобщава за един безпрецедентен акт в историята на отношенията между държавната власт и църквата в средновековна България. След като се освободил от опасната и нежелана опека на Ногаевия син и наследник Чака, българският цар „...хвърлил в пропастта тамошния (търновския — б. а., П.П.) патриарх Йоаким, *подозирани отдавна, че иска да ги предаде на тохарците* (монголотатарите, б. а., П. П.). И така, вследствие на толкова *голямо престъпление* той стана господар на всички (к. м., П. П.)...”¹.

Гибелта на търновския патриарх е брънка в сложната и не съвсем ясна верига от събития, в които взели участие редица интересни и недостатъчно познати исторически личности като хан Чака, деспот Алдимир (у Пахимер „Елтимир”)², севастократор Радослав, „багренородният” Михаил (син на Константин Тих-Асен) и, разбира се, самият цар Теодор Светослав. Оскъдните сведения за тези важни промени в Търново и страната на границата между XIII и XIV в. в една безкрайно усложнена международна и вътрешна обстановка не са дали възможност да се получи ясна картина за хода на нещата³. Недостатъчно ясна за мене е и точната последователност на събитията въпреки вярната като цяло хронологична рамка на Пахимер⁴. Струва ми се, че ролята на Теодор Светослав се преценява от гледна точка на общата позитивна представа за този, без съмнение, ярък български владетел⁵. Що се отнася до гибелта на патриарх Йоаким III, един бележит йерарх, оглавявал българската църква повече от двадесет години, имащ заслуги и към самия Теодор Светослав (напр. при освобождаването му от заложенничество в Никея през 1284 г. и обявяването му за съвладетел на неговия баща Георги I Тертер)⁶, то и в този случай съществуващите обяснения или повтарят казаното от Памихер, или свеждат конфликта до екстремална изява на традиционното противоборство между държава и църква⁷.

Може ли да се приеме, че търновският патриарх в една или друга степен бил едва ли не агент на монголотатарите? Как да се осмисли твърдението, което междувпрочем Пахимер веднага отхвърля, че Йоаким III бил подозиран от Теодор Светослав в някаква връзка с господарите на степта? Преди да се опитаме да отговорим на този въпрос, нека да очертаем накратко развитието на събитията.

През 1298 г. починал българският цар Смилец, оставяйки на престола малолетния си син Йоан⁸. Както е известно, този владетел традиционно е причисляван към „слабите царе“ в ролята си на протеза на Ногай — оценка, която също така не се отличава с особена прецизност. Управлението на страната било поето от царицата-майка, неизвестната по име съпруга на Смилец, а в подпомагащото я регентство патриарх Йоаким III заемал важна роля. Навярно още тогава братята на Смилец Радослав и Войсил били прогонени от България и потърсили опеката на византийския император Андроник II Палеолог (1282—1328 г.).

Скоро след смъртта на Смилец в страната се завърнал (а може би дори бил поканен да се завърне?) Алдимир, брат на Георги I Тертер, който дотогава бил изгнаник при монголотатарите. Алдимир се оженил за дъщеря на Смилец и като зет на царицата получил деспотска титла и обширни имения с център крепостта Крън. По този начин „авантюристът-ски“ (куманин, б. м., П. П.), както го нарича Теодор Метохит,⁹ бил открито противопоставен на очевидните претенденти за престола Радослав и Войсил, поставили се по силата на обстоятелствата в услуга на съседна Византия. Същевременно обаче деспот Алдимир станал някаква гаранция и срещу претенциите на хората от собствената му династия, Тертеровата. И това важи както за неговия царствен брат Георги I Тертер, превърнал се също в резервен „коз“ на византийската политика¹⁰, така и за титулувания „съцар“ Теодор Светослав, може би най-опасния от всички претенденти за българската корона.

Изгнанието на Теодор Светослав обикновено се разглежда откъм психологическата му страна¹¹. Това според мене е недостатъчно. Така или иначе Теодор Светослав бил една от подготвяните от могъщия Ногай „пионки“ за бъдещата българска политическа сцена. Учените приемат внушенията на Пахимер, че бракът на „знатния, но беден“ царски син с Ефросина, внучка, осиновена дъщеря на богатия търговец Пантолеон, имал предимно материални подбуди. Не бива да се забравя обаче, че незнатната съпруга на царствения Теодор Светослав била кръщелница на Ефросина Палеологина, съпруга на Ногай и незаконородена дъщеря на покойния византийски император Михаил VIII Палеолог (1259—1282 г.)¹². По този начин Теодор Светослав се сродявал както с византийския владетел Андроник II, така и със самия Ногай, макар и косвено.

Всички тези детайли правят политиката на Ногай значително по-ясна. Степният властник прокарал принципа „разделяй и владей“ на всички нива в България, а и в системата на българо-византийските отно-

шения. Той подкрепял както вдовицата на Смилец, така и нейните врагове. Нещо повече, раздорът бил пълен, защото в едно и също време ханът приближил към себе си Теодор Светослав, одобрил включването на чичо му и потенциален противник Алдимир в българския политически живот, като същевременно покровителствал и видинския сепаратист Шишман¹³. От друга страна, Ногай подкрепял (или поне създавал впечатление, че подкрепя) официалната българска власт в Търново по отношение на враждата ѝ с Византия. Това личи добре от характера на българо-византийските пререкания в двора на сръбския крал Стефан Милутин в 1299 г. Както свидетелства великият логотет Теодор Метохит, неговият български колега, пратеник на българската царица и „авантюриста“ Алдимир, непрекъснато повтарял, че империята е изложена на „скитски нападения“, че съюзът с нея не би трябвало да представлява интерес за Сърбия¹⁴. Макар българският династичен проект да бил отхвърлен от краля¹⁵, все пак е ясно, че търновското правителство разполагало с подкрепата на Ногай.

Скоро след това обаче се разразил големият двубой на Ногай с великия хан Токту, довел до неочаквания крах на Ногаевата политическа формация. През есента на 1299 г. ханът бил разгромен и убит¹⁶. Неговият „улус“ обаче не бил покорен веднага. Съвладетелят Чака се обявил за хан и „султан“¹⁷. „Самовластието“ му (както се изразяват египетските хронисти) обаче не било дълго. Конфликтът му, отначало с брат му Тага, а после и с други членове на Ногаевата фамилия, довел до пълно разцепление и победа на Токту. Вероятно през пролетта — лятото на 1300 г., преследван от войските на Тунгуз, Таз и Бурлюк, Чака бил принуден да избяга отначало при аланите (в Северен Кавказ, а според други учени при аланските заселници в днешна Молдова)¹⁸. След неуспеха му с тяхна помощ да овладее положението Чака нахлул в България. С активната помощ и златото на Теодор Светослав, негов шурей и очевидно спътник в горните събития, той се установил в българската столица Търново.

Вече възразих срещу категорично възприетата в историографията теза, че Чака е бил български цар¹⁹. Наистина неясният разказ на Пахимер създава такова впечатление²⁰. Арабските египетски хронисти обаче твърдят, че Чака се опрял на българския цар (т. е. на Теодор Светослав) в намеренията да продължи борбата за бащиното си наследство²¹. Така или иначе по-приемливо е Чака, който, както личи от монетите му²², се смятал за официален и законен наследник на Ногай и неговия „улус“, да се е стремял не към българската корона, а към поставянето на своя шурей за български цар. Така Чака от своя гледна точка поставял свой човек начело на България. Страната, както било немного преди това с аланите, трябвало да се превърне в изходна база за отвоюването на Ногаевите земи, където безспорно имало настроения срещу златноординския върховен хан Токту. Това личи особено ясно от бунта на най-малкия син на Ногай и брат на Чака Турай през 1302 г.²³ Едва ли

потомъкът на Чингис хан, мюсюлманинът Чака, смятал българския християнски трон за достоен от монголотатарска гледна точка (нещо, което Пахимер очевидно не е схванал) — напротив, както личи от прекрасно запознатите с борбите в Златната орда египетски автори, Ногай и неговите синове смятали закрепването на властта си в Северното причерноморие само за начало на борбата за властта. Според Рукн-ад-дин Байбарс девизът на борбата срещу Токту бил „Итил-Янк“²⁴, т. е. подчиняването на цялата Орда до Волга и Урал.

Но нека се върнем към събитията в България. Когато към лятото на 1300 г. Чака и Теодор Светослав преминали Дунава, в столицата настъпил смут. Царицата с малолетния си син потърсила закрила у деспот Алдимир в Крън. Монголотатарската войска се появила пред стените на Търново, но Чака не бил допуснат в града. Тогава Теодор Светослав с интриги и подкупи отворил вратите на столичния град. Явно той „имайки като господар Чака“, както казва Пахимер²⁵, веднага заел опразнения царски трон. Едва ли обаче е имало официална коронация, при положение, както виждаме от хода на нещата, че патриарх Йоаким III бил противник на Теодор Светослав.

Междувременно изпратените от Токту войски начело с Бурлюк навлезли в България. Както твърди ан-Нувайри, „съратниците на царя (т. е. Теодор Светослав, б. м., П. П.) се събрали при него и казали: „Този (т. е. Чака) е враг на Токту (...). Ако той ни нападне с войските си, ние не можем да му се противопоставим. Тогава царят го заловил и заключил в своята крепост, като известил за това на Токту. Онзи заповядал да го убият и той (царят) го умъртвил в тази 700 г. (= 16.IX.1300 — 5.IX.1301 г. от р. Хр.)“²⁶. По всяка вероятност тук под името на великия хан се подразбира брат му Бурлюк с неговите войски²⁷. Така България се върнала към една по същество теоретична зависимост към Златната орда, т. е. започнал третият период от взаимните отношения според общата периодизация, която предлагам²⁸.

Много трудно е да се каже кога точно са се развили горните събития. По принцип се приема становището на П. Ников, че Теодор Светослав отстранил Чака някъде през последните месеци на 1300 г.²⁹ Източните извори дават известно основание да се мисли, че би могло да е станало и през 1301 г., вероятно в нейното начало³⁰. Не е ясен, както вече беше отбелязано, точният ред на последвалите събития — екзекуцията на патриарх Йоаким III и въоръжените акции на севастократор Радослав (от Солун) и на „багренородния“ Михаил (от Константинопол). Според схемата, възприета в научната литература, Михаил се насочил отначало към Търново, изпратен от Андроник II „по молба на българите“, които били недоволни от проявяващото се „т о х а р с к о с в о е в о л и е“³¹. Това означава, че или става дума все още за съвместни действия на Теодор Светослав и Чака, или пък че след екзекуцията на Чака част от търновските боляри продължавали да смятат новия цар за монголотатарски натрапник³². Войската на севастократор Радослав, която потеглила

от Солун, както смята Б. Цветкова, в 1301 г., била разбита от деспот Алдмир. Плененият севастократор бил ослепен, подпомагащите го тринадесет византийски военачалници — изпратени на Теодор Светослав и по-късно разменени от него срещу свободата на баща му Георги I Тертер³³. Така за броени месеци Теодор Светослав успял да стабилизира властта си, но все пак размириците не били краткотрайни. Свидетелство за това е безпрепятственото преминаване на голяма група алани, бивши поддръжници на Ногай, през българската държавна територия във Византия, което според повечето изследвачи е станало също през 1301 г.³⁴

Къде е мястото на патриарх Йоаким III в тази остра междуособна борба? Не случайно избрах именно търновския патриарх като естествен център на тази малка студия, защото вече беше показан всеобщият раздор в средите на висшата българска аристокрация, включително и в двете царствени фамилии — на Смилец и поставените в различни позиции Тертеровци. В този смисъл именно патриархът бил призван да остане на принципни позиции с оглед на държавните интереси, разбира се, не строго самостоятелно, а като подкрепи „неутралните“ (от гледна точка на борбата между претендентите) слоеве на аристокрацията в столицата и страната. По този начин може да се предположи едно ново обяснение за същността на „предателството“ на Йоаким III.

Според мене за Йоаким III и тази част от търновските знатни, които отказвали да приемат Теодор Светослав и Чака в столицата, нещата са стояли другояче. За тях появата на Чака била крайно нежелателна, а Теодор Светослав се явявал просто един авантюрист, желаещ да завземе престола на всяка цена и без подбор на средствата. Някогашният „съцар“ бил свързан не просто с монголотатарите, а с разгромения Чака, най-заклетия враг на победителя Токту. С действията си в услуга на Чака Теодор Светослав поставял България в страшна опасност, която е трябвало да бъде предотвратена. Може би тогава в Търново възникнал заговор, към който патриархът без съмнение е имал отношение. Основните цели на този замисъл, целящ да спаси страната от едно унищожително монголотатарско нашествие като отмъщение за пристигането на Ногаевия син, били да се замени Теодор Светослав с „багренородния“ Михаил и да се предадат на Токту Чака и новият български цар. Или, както казва Пахимер, Йоаким бил езекутиран (според мене в началото на 1301 г.), защото „бил подозиран отдавна, че и с к а д а г и предаде на тохарците“. От контекста личи, че става дума за двамата неканени „гости“, макар за ликвидирането на Чака да се говори малко преди това³⁵.

Разбира се, в крайна сметка Теодор Светослав успял да неутрализира опасността от страна на Токту и дори да извлече определени изгоди за страната³⁶. Това обаче не трябва да води към едностранчив, апологетичен подход към самия него и други такива личности в нашата история. Така или иначе през 1300—1301 г. личните амбиции на Теодор Светослав застрашили интересите на страната. В този смисъл позицията на тези боляри, сред които бил патриархът, е била възможно най-конструктивната

за момента. Теодор Светослав, който по време на дългото си изгнание при монголотатарите поне донякъде усвоил Ногаевите методи на властване, се разправил сурово с тези свои противници, като не се спрял и пред главата на българската църква³⁷.

По-късно, когато през осемдесетте години на XIV в. бил редактиран и допълнен Синодикът на българската църква (т. нар. Борилов синодик), както се смята, под ръководството на Патриарх Евтимий, в него се пее „вечна памет“ и на „преосвещения патриарх Йоаким“³⁸. Едва ли става дума за реакция на Търновската патриаршия към репресиран от държавната власт някогашен неин първосвещеник, която само да афишира пълната независимост на двете власти. Реабилитацията на един патриарх, уличен във връзки с „неверните татари“, е изисквала вярна представа за характера на неговото провинение пред славословения в същия Синодик български цар. А това очевидно означава, че тогавашното българско общество е знаело истината за патриотичната позиция на патриарх Йоаким III, за несправедливостта на отправените му обвинения и екзекуцията му, неоправдан от гледна точка на българските държавни интереси.

БЕЛЕЖКИ

¹ Текст и български превод в Гръцки извори за българската история (съкр. Г И Б И), т. 10, С., 1980, с. 190.

² Пак там, с. 190 сл. За оригиналната форма „Алдимир“ свидетелства откритият наскоро надгробен надпис на Иван Драгушин, син на известния български деспот, в църквата при с. Кавадарци (Македония) — вж. И в. Л а з а р о в, И в. Т ю т ю н д ж и е в, П л. П а в л о в. Документи за политическата история на средновековна България (XII—XIV в.) [съкр. Д П И], В. Търново, 1989, с. 139. Същото име се среща и в други паметници от това време — срв. Д П И, с. 147; И в. Д у й ч е в. Из старата българска книжнина, т. II, С., 1944, с. 127, 166.

³ Вж. общо История на България, т. 3. Втора българска държава. С., 1982, с. 299—300.

⁴ За особеностите на композицията в неговото съчинение вж. А. F a i l l e r. Chronologie et composition dans l'Histoire de Georges Pachymère. — Revue des études byzantines, 39, 1981, p. 145—249.

⁵ Й. А н д р е в. Българските ханове и царе (VII—XIV в.). С., 1988, с. 176—181, където е посочена и най-важната литература за този български цар.

⁶ Пак там, с. 170, 176.

⁷ К. И р е ч е к. История на българите. С., 1978, с. 332 (Иречек е склонен да свърже обвиненията срещу патриарха с прогонването на Георги I Тертер от Ногай и възцаряването на Смилец в 1292 г.); П. М у т а ф ч и е в. История на българския народ, 681—1323 г. С., 1986, с. 332; История на България, т. 3, с. 300, и най-вече П. Н и к о в. Татаро-български отношения в средните векове с оглед към царуването на Смилеца. — ГСУ (ИФФ), 1921, т. 15—16, с. 48—51. За конфликтните ситуации между царската и патриаршеската институция вж. Й. А н д р е в. Държава и църква в средновековна

България. — Трудове на ВТУ „Кирил и Методий“, т. 10, кн. 2, 1972 — 1973, с. 371—406, за интересуващия ни случай — 388—389.

⁸ Ив. Б о ж и л о в. Бележки върху българската история през XIII в. — Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70 год. на проф. Ив. Дуйчев. С., 1980, с. 78—81.

⁹ П. Н и к о в. Цит. съч., с. 49.

¹⁰ Z. P l j a k o v. Les relations bulgare-byzantines à la fin du 13e siècle (1277—1292). — *Byzantino-bulgarica*, 8, 1986, 28—286.

¹¹ Срв. литературата в бел. 7; Й. А н д р е в. Българските ханове и царе, с. 176—177.

¹² Г И Б И, т. 10, с. 189.

¹³ За връзките на Шишман с Ногай и неговия внук Каракишек вж. П. л. П а в л о в. Монголотатари на българска военна служба в началото на XIV в. — Военноисторически сборник, 1987, №2, с. 112—120.

¹⁴ П. Н и к о в. Цит. съч., с. 48—51.

¹⁵ Не мога да се съглася с наложилата се в нашата историография теза, че съпругата на Смилец предлагала ръката си на сръбския крал, като по този начин поставяла на карта самостоятелното съществуване на българската държава (вж. например История на България, т. 3, с. 299, това схващане е изнесено първо от П. Ников). Според мене става дума за брак на сръбския крал с дъщеря на българската царица, която, както беше посочено, имала син. Т.е., както беше, показано от Ив. Божилов (цит. съч.), българският престол не е бил „свободен“, особено пък за един чужд владетел.

¹⁶ B. S p u l e r. Die Goldene Horde (Die Mongolen in Rusland, 1223—1502). Leipzig, 1943; Wiesbaden, 1965, 75—76 (1943)

¹⁷ E. O b e r l ä n d e r - T a r n o v e a n u. Numismatical Contributions to the History of the South-Eastern Europe at the end of the 13th Century. — *Revue roumaine d'Histoire*, 1987, nr. 3, 245—258.

¹⁸ B. S p u l e r. Op.cit., S.77; V. S p i n e i. Moldavia in the 11th — 14th Centuries. Bucarest, 1986, 143—145.

¹⁹ П. л. П а в л о в. България, „Златната Орда“ и куманите (1242—около 1274 г.). — Векове, 1989, №2, с. 25, бел. 10.

²⁰ Г И Б И, т. 10, с. 189.

²¹ Д П И, с.75—79; В. Т и з е н г а у з е н. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. I, СПб., 1884, с. 117, 161, 384.

²² E. O b e r l ä n d e r - T a r n o v e a n u. Op. cit., p. 253.

²³ П. л. П а в л о в. Монголотатари..., с. 113—114.

²⁴ В. Т и з е н г а у з е н. Цит.съч., с. 114; Н. И. В е с е л о в с к и й. Хан из темников Золотой Орды Ногай и его время. Пгр., 1922, с. 49.

²⁵ Г И Б И, с.189. Този израз може да се тълкува в смисъл, че българският цар признавал зависимостта си от Чака, както баща му от Ногай. Във всеки случай в тази част на разказа си Пахимер е твърде несигурен и може би сам се опитва да обясни ролята на Чака в Търново с това, че е зет на Георги I Тертер.

²⁶ Д П И, с. 76.

²⁷ B. S p u l e r. Op. cit., S. 78.

²⁸ П. л. П а в л о в. България, „Златната Орда“..., с. 26—27.

²⁹ История на България, т. 3, с. 299.

³⁰ Както приема например E. Oberländer-Tarnowski. Op. cit., 256—257.

³¹ Г И Б И, с. 190. За действията на Михаил вж. и статията на Й. Андреев в настоящия том.

³² История на България, т. 3, с. 300.

³³ Б. Цветкова. Българо-византийските отношения през царуването на Теодор Светослава. — Известия на семинарите при Историко-филологическия факултет на СУ, кн. 3, 1948, с. 2—3. Не е изключено обаче акцията на Радослав да предхожда акцията на Михаил предвид пребиваването на Андроник II в Солун от март 1299 до 22 ноември 1300 г. Във всеки случай, както личи от разказа на Пахимер, противниците на Теодор Светослав в Търново били свързани с „багренородния“ Михаил, а не с Радослав. Този избор вероятно е възникнал още в началото на кризата с идването на Чака. По такъв начин се отстранявали и двете фамилии, претендиращи в момента за короната и създали сериозна опасност за държавата.

³⁴ Г И Б И, т. 10, с. 197; A. L. I. o. u. Constantinople and the Latins. Cambridge — Massachusetts, 1972, p. 89.

³⁵ Г И Б И, с. 189—190.

³⁶ История на България, т. 3, с. 299.

³⁷ Очевидно не по-малко сурова била разправата на Теодор Светослав и с неговия чичо деспот Алдимир — История на България, т. 3, с. 305.

³⁸ И в. Д у й ч е в. Из старата..., т. II, с. 164.